

*dr Milivoj Bešlin, viši naučni saradnik
Institut za filozofiju i društvenu teoriju Univerziteta u Beogradu¹*

*dr Petar Žarković, naučni saradnik
Institut za filozofiju i društvenu teoriju Univerziteta u Beogradu*

Adil Zulfikarpašić i *Bosanski pogledi* prema „totalitarnim pokretima“ u Jugoslaviji

Apstrakt: Rad polazi od teorija o totalitarizmu i njihovih (post)hladnoratovskih funkcionalizacija. Izjednačavanje fašizma i socijalizma imalo je političku funkciju legitimizacije antikomunizma. Problem sa naknadnom totalitarizacijom jugoslovenskog poretka je u tome što nikada nije postignut konsenzus u nauci i teoriji. U radu se akcent stavlja na temeljne ideološke odrednice Adila Zulfikarpašića i liberalnog kruga, pretežno, muslimanske emigracije, okupljene oko časopisa *Bosanski pogledi*. Njihova politička pozicija liberalno-demokratskog centra odbacivala je saradnju i sa jugoslovenskim vlastima u zemlji, ali i sa nacionalističkim krugovima u emigraciji, jednako ih ocenjujući kao totalitarne, antiliberalne i demokratski deficitarne. Zulfikarpašić je gradeći emigrantske organizacije bosanskohercegovačkih muslimana, tragao za sličnim liberalnim i demokratskim strukturama među političkim emigrantima drugih jugoslovenskih naroda u borbi za demokratizaciju Jugoslavije, tražeći ravnopravno mesto za Bosnu i Hercegovinu i prihvatanje realnosti o posebnosti bošnjačkog (muslimanskog) nacionalnog identiteta.

Ključne reči: Adil Zulfikarpašić, *Bosanski pogledi*, Jugoslavija, emigracija, Bošnjaci, liberalizam, totalitarizam.

Epoha Titove Jugoslavije (1945–1990) bila je obeležena najdužim periodom mira i intenzivne modernizacije, najdinamičnije u novijoj istoriji južnoslovenskih naroda. Emancipatorski karakter druge Jugoslavije nije se odnosio samo na nacionalnu, već i na socijalnu emancipaciju svih naroda i građana koji su u njoj živeli. Ipak, važni rezultati društvene transformacije u socijalističkoj Jugoslaviji bili su sprovedeni uz pomoć autoritarne političke tradicije, egalitarno-populističkog političkog kursa, represivnog karaktera sistema sa monopolističkom partijom, institucionalne nedovršenosti i sklonosti ka kolektivnoj slobodi na račun individualne. Zbog navedenih kontradikcija, tumačenja jugoslovenske istorije neretko su se

¹ milivoj.beslin@ifdt.bg.ac.rs

manifestovala kroz njenu glorifikaciju ili demonizaciju, zavisno od potreba savremenih društvenih trendova i ideoloških pozicija. S jedne strane, jugoslovenski samoupravni socijalizam, ireverzibilno otišavši u dogmatizam posle političkih čistki 1971/72. gubio je na različitosti u odnosu na real-socijalističke režime, gubivši time i na vlastitoj progresivnosti, čime je postajao sve konzervativniji, a to je značilo i nesposobniji da daje odgovore na sve kompleksnije izazove pred kojima se nalazilo jugoslovensko društvo. Sinhrono sa ovim procesima, u okrilju, gotovo svih, jugoslovenskih naroda rastao je disidentski nacionalistički talas generisan iz uticajnih krugova intelektualne elite, podstican neretko i od birokratizovanih partijskih struktura režima. Nasuprot dva konzevrativizma, komunističkom i nacionalističkom, nalazila se manjinska liberalno-demokratska alternativa svedena na potisnute intelektualne krugove u zemlji i deo emigrantskih struktura u inostranstvu. Odnosi snaga jednih i drugih odrediće karakter postsocijalističkog i postjugoslovenskog razdoblja na ovim prostorima.

1. Jugoslavija, totalitarizam i Hladni rat

Post factum totalitarizacija socijalističke prošlosti na globalnom nivou ima svoje korene u političkoj retorici međuratne istorije Evrope, kada su nastajale prve komparacije i paralele režima u nacističkoj Nemačkoj i staljinističkom Sovjetskom Savezu. Posle Drugog svetskog rata pojam totalitarizma je u kontekstu hladnoratovskog sučeljavanja dva sistema, postao deo obaveznog kategorijalnog aparata društveno-humanističkih disciplina na Zapadu, najpre zahvaljujući Hani Arent.² Pokušaj teorijskog uobličavanja pojma pratio je već spremne predratne definicije, da se radilo o posebnoj formi diktature ustoličenoj na jednopartijskoj vlasti i ekskluzivističkoj ideologiji.³ U prvom redu, totalitarizam je metod kojim se nasilno pokušava postići podudarnost države, oličene u represivnom režimu i društva koje nužno mora biti lišeno svake pluralnosti. Kako je početak posleratnog bipolarnog sveta nalagao intenziviranje polemike o uspešnosti dva suprotstavljena modela razvoja, pojam totalitarizma je postao oruđe političke i ideološke diskreditacije i delegitimizacije socijalističkih sistema u vreme Hladnog rata.⁴ Liberalno-

² Hannah Arendt, *The Origins of Totalitarianism*, objavljena je prvi put 1951. na engleskom jeziku.

³ Federico Romero, "Cold War Anti-Communism and the Impact of Communism on the West", u: Norman Naimark, Silvio Pons, Sophie Quinn-Judge (ur.), *The Cambridge History of Communism*, Vol. II, Cambridge University Press, 2017, str. 299.

⁴ Frensis Stonor Sanders, *Hladni rat u kulturi*, Beograd, 2013.

kapitalistički poredak kao pobednik u ovom poluvekovnom sukobu nastavio je političku eksploataciju i reprodukovanje antitotalitarnog diskursa, ovog puta u konstrukciji zajedničke kulture sećanja na starom kontinentu.⁵ Tako je antikomunizam, koji je imao mnogo dublje i trajnije korene, od sredine osamdesetih godina 20. veka, postao „glavni izvor legitimacije različitih ideoloških narativa“ svih postkomunističkih društava, da bi na kraju postao njihov dominantni ideološki sadržaj.⁶ Zbog toga je Bronislav Geremek pisao o “slepom antikomunizmu”, Adam Mihnjik o “antikomunizmu sa boljševičkim licem”, a Wolfgang Viperman o “nekrofilnom antikomunizmu”.⁷ Kroz totalno negiranje i delegitimizovanje čitavog socijalističkog razdoblja, pojavilo se nekoliko pravilnosti na globalnoj ravni: apsolutna negacija svih modernizacijskih iskoraka u istoriji, a ako bi se neke od tih pojava i mogle oceniti kao progresivne – to nema nikakvog značaja u generalnoj oceni socijalizma; u svakom pojedinačnom društvu, nosioci poretka i komunističke ideologije su zločinci ili u najboljem slučaju njihovi saučesnici, koji zaslužuju prezir, izopštenje ili čak sudske kazne; komunizam kao ideologija i socijalistički režimi kao njeni nosioci bili su u potpunosti lišeni legitimiteta. Prema tom tumačenju, komunizam je danas, kako kaže Fransa Fire, „sav sadržan u svojoj istoriji“, iznad svega, razume se, u staljinizmu.⁸

I političke odluke hladnoratovskih pobednika išle su u tom smeru. Dve rezolucije Saveta Evrope iz 1996. i 2006. pozivale su na zajedničku osudu fašističkih i komunističkih režima i njihovih zločina. Rezolucija o evropskoj savesti i totalitarizmu od 2. aprila 2009. izglasana u evropskom parlamentu, ponavlja ovakve formulacije, govoreći o “milionima žrtava deportovanih, zatvaranih, mučenih i ubijanih od strane totalitarnih i autoritarnih režima u 20. veku u Evropi”.⁹ Tako je određen ideološki okvir ne samo za proučavanje istorije evropskog 20. veka, već posebno onog njegovog segmenta koji se odnosi na socijalistička društva u njegovoj drugoj polovini.

⁵ Milivoj Bešlin, „Discovering’ Yugoslavia in Post-socialism: The Intrinsic and Extrinsic Limits to Researching an Unusual Historical Creation“, u: *Researching Yugoslavia and Its Aftermath: Sources, Prejudices and Alternative Solutions*, ur. Branislav Radeljić i Carlos Gonzalez-Villa, Cham, 2021, str. 133–154.

⁶ Srđan Milošević, “O antikomunizmu kao izvoru legitimacije i ideološkom sadržaju tranzicionih društava”, u: *Antifašizam pred izazovima savremenosti*, ur. Milivoj Bešlin, Petar Atanacković, Novi Sad, 2012, str. 71.

⁷ Todor Kuljić, *Prevladavanje prošlosti. Uzroci i pravci promene slike istorije krajem 20. veka*, Beograd, 2002, str. 476.

⁸ Srđan Milošević, “O antikomunizmu kao izvoru legitimacije i ideološkom sadržaju tranzicionih društava”, str. 74.

⁹ Rezolucija Evropskog parlamenta od 2. aprila 2009. godine o evropskoj savesti i totalitarizmu, u: *Stigma totalitarizma. Antitotalitarni diskurs u funkciji diskreditacije leveice*, ur. Milivoj Bešlin, Vojislav Martinov, Novi Sad, 2014, str. 23–26.

Jugoslavija, iako nije pripadala istočnom, sovjetskom bloku, u ovim dokumentima svstavala se u “totalitarni lager”.¹⁰

Od samog početka upotrebe pojma u posleratnom periodu, prototip „totalitarnog sistema“ odnosio se na period Staljinove vlasti u SSSR-u, zbog čega je svrstavanje socijalističke Jugoslavije u totalitarni sistem postalo višestruko problematično. Od 1948. godine, Jugoslavija je odbila podređivanje Staljinovoj hegemonističkoj politici i do njegove smrti (1953) trpela je ogromne vojne, političke, ekonomske, obaveštajne i medijske pritiske. Uz to, zemlja je otpočela procese „desovjetizacije“, postepene demokratizacije sistema kako bi načinila i suštinski diskontinuitet sa dotadašnjim poretkom i prema ocenama mnogih istraživača nije se mogla označiti kao totalitarno društvo.¹¹ I Hana Arent izmešta Jugoslaviju iz svog koncepta totalitarnih država istočne i srednje Evrope. Iako nije raspolagala suštinskim znanjima o jugoslovenskom putu u socijalizam, u svojoj glasovitoj knjizi je navela središnji uzrok jugoslovenskog otpora Staljinu i centralnu distinkciju Jugoslavije u odnosu na Istočnu Evropu: socijalizam kao import na „sovjetskom tenku“ ili autentična socijalna revolucija i rezultat autohtonog razvoja.¹² Slične ocene pruža i uticajni poljski filozof Lešek Kolakowski.¹³ Savremeni antitotalitarni diskurs, iza koga se krije preoblikovani ideološki koncept hladnoratovskog antikomunizma, ne pravi distinkciju među društvima nekadašnje istočne Evrope, niti vidi Jugoslaviju i njeno konstituisanje kao bitno različito od drugih socijalističkih država. Osim toga, u poslednjih nekoliko decenija nove studije „sovjetologije“, istorije država „realnog socijalizma“, ukazuju na složenost društvenih struktura, postojanje različitih opcija unutar vladajuće partije, te prikazuju drugačiju društvenu dinamiku socijalističke modernizacije, nego što je isključiva svedenost na jednu moguću „totalnu“ ideološku koncepciju.¹⁴

¹⁰ Milivoj Bešlin, „Discovering’ Yugoslavia in Post-socialism: The Intrinsic and Extrinsic Limits to Researching an Unusual Historical Creation“, str. 133–154.

¹¹ Sergej Flere, “Da li je Titova država bila totalitarna?”, *Političke perspektive*, 5(1), 2012, str. 1-21; Za drugačije mišljenje: Goran Miloradović, “Trojanski konj umerijalizma preskače gvozdenu zavesu. Jugoslavija kao totalitarna država i njena uloga u Hladnom ratu”, *Tokovi istorije*, 1/2011, str. 91-108.

¹² “Satelitske države u Istočnoj Evropi vladaju u ime Moskve i rade kao agenti Kominterne; kod njih komunizam nije posledica autohtonog razvoja, nego širenja totalitarnog pokreta po direktijama iz Moskve. Čini se da je Jugosloven Tito jedini izuzetak.” Hana Arent, *Izvori totalitarizma*, Beograd, 1998, str. 316.

¹³ Kolakowski smatra da je SKJ bila “prva revizionistička partija”, a sama Jugoslavija “revizionistička država”, te da je odigrala veliku ulogu u “popularizaciji humanističke verzije marksizma”. Lešek Kolakowski, *Glavni tokovi marksizma*, III, Beograd, 1984, str. 535-540.

¹⁴ Ivan Berend, mađarski istoričar, ukazuje ne samo na ključne razlike fašizma i komunizma, već i na drugačiji karakter režima u državama centralne i istočne Evrope. Po njegovom mišljenju, komunističke partije su zadržale “i dalje vezu sa radnicima i nižim potlačenim slojevima društva i sprovele su temeljnu i obaveznu modernizaciju društva da bi uzdigle niže klase i veliki deo zaostalih društvenih zajednica. Na taj način su komunističke partije i vladajući sistemi državnog socijalizma sačuvali važne elemente svog demokratskog i revolucionarnog nasleđa”. Ivan T. Berend, *Centralna i Istočna Evropa, 1944-1993*, Podgorica, 2002, str. 80-81.

Savremeni antitotalitarni politički i historiografski diskurs u potpunosti ignoriše nekada nespornu činjenicu da je jugoslovenski samoupravni socijalizam bio značajno drugačiji od državnog socijalizma sovjetskog tipa. Zanemarena je i činjenica da je Titova Jugoslavija od raskida sa Staljinom (1948) široko popularizovala vlastiti (vanblokovski) put u socijalizam, zbog čega je on postao uočljiv na globalnom nivou, naročito u zemljama Trećeg sveta. Na prostoru Balkana bio je prepoznat kao “prva moderna državna tvorevina” (E. Hobsbawm, T. Kuljić). “Jednostrana istraživačka usmerenja ignorišu rezultate socijalističke modernizacije” i neopravdano potcenjuju ogromnu važnost i dinamiku društvene pokretljivosti.¹⁵ Nivelacijom Jugoslavije i istočnog bloka nije se vodilo računa o veoma specifičnim istorijskim i socijalnim prilikama geneze i temeljnih karakteristika jugoslovenskog socijalizma. I dok za savremene istraživače i teoretičare ovakav ideološki pristup ima niz manjkavosti, za nekadašnje antikomunističke disidente i političku emigraciju, totalitarizacija jugoslovenskog socijalizma bila je funkcionalna i u svrhu borbe za svrgavanje vladajućeg poretka. Ipak, specifičnost samo najužeg kruga u emigraciji, okupljenog oko Adila Zulfikarpašića i *Bosanskih pogleda* je u tome što su i ekstremne, u prvom redu srpske i hrvatske, nacionaliste smestili među totalitarne pokrete. Po tome će Zulfikarpašić biti verovatno najdosledniji ideološki liberal na jugoslovenskoj (emigrantskoj) političkoj sceni.

2. Skica za portret najuticajnijeg liberala u jugoslovenskoj emigraciji

Adil Zulfikarpašić (1921-2008) je bio politički jedinstvena pojava u jugoslovenskoj emigraciji, posle Milovana Đilasa i uz Mihajla Mihajlova najistaknutiji jugoslovenski liberalni disident. Ali za razliku od druge dvojice, koji su delovali u zemlji, Zulfikarpašić je bio u emigraciji.¹⁶ Nezavisno od veoma zanimljivog porodičnog porekla, duh vremena, ideje socijalne pravde, solidarnosti i antifašizma priklonile su ga od rane mladosti jugoslovenskoj levici. Iako je do prvih razmimoilaženja sa KPJ došlo zbog književne polemike na levici, izazovi rata i antifašističkog opredeljenja, učinili su ga aktivnim učesnikom Narodnooslobodilačkog pokreta. Iz Drugog svetskog rata Bosna i Hercegovina izlazi kao federalna država, a Zulfikarpašić kao član njene zemaljske vlade. Za taj prvi period, sinhrono sa idejama antifašizma i socijalne pravde, karakteristično je konstituisanje BiH kao ravnopravnog subjekta u novoj jugoslovenskoj

¹⁵ Todor Kuljić, *Prevladavanje prošlosti*, str. 487.

¹⁶ Mihajlo Mihajlov posle dva hapšenja i zatvorskih kazni, napušta Jugoslaviju 1978 i odlazi u SAD.

federaciji.¹⁷ Osim ključnih ideja o navedenim fenomenima, važan je i njegov odnos prema bosanskom autonomističkom pokretu i njegovom idejnom nasleđu¹⁸, kao i neslaganje i nezadovoljstvo odnosom prema nacionalnom identitetu bosanskohercegovačkih muslimana i pitanjima njihovog stradanja tokom Drugog svetskog rata.¹⁹

Odlazak Adila Zulfikarpašića u emigraciju 1946. godine, odigrao se u trenucima kada se ubrzavala „sovjetizacija“ jugoslovenskog društva, počev od političkog sistema do svih podrazumevajućih elemenata „komandne ekonomije“. Razlozi za odlazak iz Jugoslavije svakako su višestruki i možemo ih posmatrati kao rezultat Zulfikarpašićevog nezadovoljstva brojnim potezima novih vlasti, nemirenjem sa partijskim monopolom i autoritarnim režimom u Jugoslaviji, kao i odnosom prema muslimanskom stanovništvu. I nakon odlaska u emigraciju i uprkos oštrih kritika na račun vlasti, pripadao je onom (manjinskom) delu političkih izgnanika koji u nezadovoljstvu karakterom režima nije video povod za razbijanje države i širenje netrpeljivosti prema drugim jugoslovenskim narodima. Naprotiv, pripadajući demokratskom i liberalnom pokretu u emigraciji, Jugoslaviju je video kao najbolji okvir za razvoj i bošnjačke nacije i afirmaciju bosanskohercegovačke državnosti. Sledstveno tome, bio je među utemeljiteljima i najagilnijim akterima u radu gotovo svih ključnih institucija demokratske jugoslovenske emigracije, u prvom redu među osnivačima Demokratske alternative.²⁰ Saradnja unutar heterogene i pluralne političke emigracije sa mirnodopskom, evolucijskom platformom, dala je novi kontekst i poglede Adila Zulfikarpašića na dotadašnje političke, nacionalne i državne ideje.²¹ Svoja liberalno-demokratska načela je proveravao i praktikovao i značajno šire od jugoslovenskih okvira, na evropskom nivou kao jedan od članova najužeg rukovodstva Liberalne internacionale i kao kontinentalni sekretar Komiteta liberala u egzilu.²²

¹⁷ Milivoj Bešlin, „Muslimanske rezolucije 1941. i konstituisanje državnosti Bosne i Hercegovine u antifašističkoj Jugoslaviji“, u: *Vrijeme i pamćenje. Muslimanske rezolucije 1941*, ur. Safet Bandžović, Sarajevo, 2021, str. 97–123.

¹⁸ Vid. Marko Attila Hoare, *Bosanski muslimani u Drugom svjetskom ratu*, Zenica, 2019.

¹⁹ Nezadovoljstvo potezima vrha NOP-a, Zulfikarpašić je iskazivao još tokom rata. Brojni bivši četnici, odgovorni za teške zločine nad muslimanskim civilima u Hercegovini, dobijali su istaknuta mesta u vojnoj hijerarhiji partizanskog pokreta. Na sve proteste koje je upućivao, Zulfikarpašić je dobijao odgovor vođstva KPJ da je to način da se srpske mase privuku u partizane. Adil Zulfikarpašić, „Put u Foču“, u: *Adil Zulfikarpašić: Panorama pogleda, pojmova, pojava i mišljenja*, prir. Luka Mičeta, Beograd, 2001, str. 252-261.

Indikativno je da četnički zločini prema muslimanima u Drugom svetskom ratu nisu u socijalističkoj Jugoslaviji bili okarakterisani kao genocid. Tek krajem postojanja te države jedna uticajna knjiga, objavljena u Sarajevu, u naslovu je odredila karakter navedenih zločina kao genocid. Vladimir Dedijer, Antun Miletić, *Genocid nad Muslimanima 1941-1945*, Sarajevo, 1990.

²⁰ Mirko Galić, *Politika u emigraciji: Demokratska alternativa*, Zagreb, 1990.

²¹ Mijat Lakićević, *Desimir Tošić. Između ekstrema*, Novi Sad, 2020.

²² Šaćir Filandra, Enes Karić, *Bošnjačka ideja*, Zagreb, 2002, str. 279.

Tri temeljne ideje: evropska liberalno-demokratska, nacionalna ideja, odnosno, potreba za identitetskim zaokruživanjem bošnjačke nacije koju je video u kontekstu evropskog prosvetiteljstva i najzad, ideja afirmacije bosanskohercegovačke državnosti, uz podrazumevajuću ravnopravnost svih njenih naroda i građana, obeležile su idejno-politički, izdavačko-publicistički, društveno-kulturni i filantropski rad Adila Zulfikarpašića i kao angažovanog intelektualca i kao političara. Jugoslavija kao demokratska federacija ravnopravnih naroda i federalnih država i potreba njene liberalizacije, nezaobilazan je potporni stub idejnog delovanja Zulfikarpašića u hladnoratovskom i evropskom kontekstu. Sve ove ideje na originalan i vehementan način je već nagoveštavao i velikim delom izražavao u časopisu koji je osnovao – *Bosanski pogledi*.²³

3. Osnivanje *Bosanskih pogleda* i bošnjačkih organizacija u emigraciji

Posle dosta razgovora i nerealizovanih planova, *Bosanski pogledi* su osnovani u Beču 5. marta 1955. godine, sporazumom između Adila Zulfikarpašića, Muhameda Pilava i Smaila Balića. Potpisnici sporazuma su istovremeno i urednici časopisa za „kulturna i socijalna pitanja“, a mesto izdavanja je bio Beč. Svaki od urednika je imao pravo veta na objavljivanje priloga, kao i na primanje novih saradnika. Sporazumom je predviđeno da ako časopis napusti jedan od urednika, on prestaje da izlazi. *Bosanski pogledi* su koncipirani kao društveni i kulturni list koji bi trebalo da izbegava „izrazito političke radove“, izuzev onih koji imaju naučnu osnovu. Saradnici časopisa su, prema sporazumu, mogli biti svi, bez obzira na naciju, veru, pol itd. Časopis ne bi saradivao sa ličnostima „antidemokratskih“ uverenja i pripadnicima „totalitarnih pokreta“. U listu je bilo zabranjeno širenje mržnje, promovisanje nasilja, rasizma i vređanje nacionalnih i verskih uverenja pojedinaca i kolektiviteta. Prema sporazumu trojice osnivača, *Bosanski pogledi* će, pre svega, tretirati probleme muslimana Bosne i Hercegovine i kod njih razvijati „kritički duh“ i „ljubav za nauku rad i slogu“.²⁴ Iste godine je izašao samo jedan broj lista, a nastavak je sledio u vidu istoimenog mesečnika koji je počeo da izlazi pet godina kasnije (1960), zbog nezavidne materijalne situacije. Zbog toga je trebalo napraviti čitavu mrežu emigrantskih organizacija koja bi obezbeđivala sredstva za štampanje časopisa.²⁵ Adil Zulfikarpašić je bio *spiritus movens* svih

²³ *Bosanski pogledi. Nezavisni list muslimana Bosne i Hercegovine u iseljeništvu 1960-1967*, London, 1984.

²⁴ Bošnjački institut (BI), JEM – 1/IIA, Jugoslavija, emigracija, Muslimani, 1/IIA-1.

²⁵ O lošoj materijalnoj poziciji Adila Zulfikarpašića početkom 1960-ih, govori i njegovo pismo, ne i jedino, iz 1963. upućeno Muhamedu Pilavu. Pošto mu Pilav traži posuđeni novac, Zulfikarpašić odgovara da će prodati štamparske

navedenih organizacija i udruženja, što je bilo lako uočljivo i prema njihovoj liberalno-demokratskoj orijentaciji.

Tako je u Argentini 11. avgusta 1958. osnovan Središnji odbor bosansko-hercegovačkih muslimana u iseljeništvu. Ciljevi Središnjeg odbora su definisani kao: negovanje verskog i patriotskog identiteta „bosansko-hercegovačkih i sandžačkih muslimana u tuđini“; podrška publicističkoj delatnosti na verskom i kulturnom planu; jačanje saradnje sa bosanskohercegovačkim društvima, zajednicama i pojedincima; informisanje strane javnosti o problemima muslimana u Jugoslaviji; obrazovanje mladih, pre svega veroučitelja; negovanje maternjeg jezika kod mladih emigranata. Kao konkretni zadaci navedeni su: objavljivanje savremenog udžbenika veronauke, kao i naučne knjige o kulturnoj, političkoj i vojnoj istoriji bosanskih muslimana. Posebno su apostrofirani ciljevi koji se tiču obrazovanja i stipendiranja emigrantskog podmlatka. Za predsednika Odbora je izabran intelektualac mlađe generacije dr Smail Balić.²⁶

Nakon toga, prvi kongres Bosansko-hercegovačkih i sandžačkih muslimana u izbeglištvu je održan 27. i 28. decembra 1959. godine. Na njemu je podneta izveštaj o radu privremenih institucija u prethodnom jednogodišnjem periodu. U planovima za delatnost organizacije stoji i to da se borba jugoslovenskih muslimana ne može voditi „u konzervativnom duhu“, jer se mora „ići naprijed usporedno sa vremenom i ako je moguće u nekim stvarima i preduhitriti ga“. Naglašeno je da se ne sme žaliti zbog skidanja zarova i feredža muslimanskim ženama u Jugoslaviji, jer da to nisu učinili komunisti, „učinili bi mi to i sami od sebe“. „Neke tradicije, a koje negativno utječu na razvitak jednog tijela, moraju biti odstranjene i ako je potrebno i silom izkorijenjene“, stoji u programskom aktu Središnjeg odbora organizacije.²⁷ Iako je odluka vlasti bila na tragu ideja organizacije, koja se pozivala na turske tradicije Kemala Atatürka, ipak je ocenjeno da su jugoslovenske vlasti ove mere preduzele sa ciljem „razvodnjavanja i uništenja Islama i muslimana u našoj Domovini“. Kongres organizacije je trebalo da služi prevashodno zajedničkom nastupu

mašine i druge stvari u svom vlasništvu kako bi vratio dugovanja. Zulfikarpašić naglašava da ni supruga Tanja, ni on nemaju zaposlenje i „može se pretpostaviti kako živimo“. Pominjao je i zdravstvene probleme, kao i stomatološke, a nisu imali ni vremena ni materijalnih sredstava da posete lekara. Naglašavao je da nije imao novca za fakultetske takse da overi semestar na studijama, a takođe, „tri mjeseca ja nisam platio kiriju i rate koje imam“. Poseban problem mu je predstavljala činjenica da je doktorsku disertaciju priveo kraju, a nije imao novca da je štampa. BI, JEM – 1/II B, Jugoslavija, emigracija, Muslimani, Bosanski pogledi, rukopisi, 14/2, Korespondencija Muhamed Pilav – Adil Zulfikarpašić.

²⁶ Bošnjački institut (BI), JPE – 1/Ia, Jugoslavija, emigracija, Muslimani, EM I-Ia-4.

²⁷ BI, JPE – 1/Ia, Jugoslavija, emigracija, Muslimani, EM 1/Ia -7.

bosanskih i sandžačkih muslimana u emigraciji, identitetskom učvršćivanju kao i zauzimanju političke linije i orijentacije jugoslovenskih muslimana u izbeglištvu kako bi se „na taj način moglo uspješno braniti pred stranim svijetom interese nas i naše braće u Domovini, kao i Domovine same“. Kongres je izabrao i organe.²⁸

Ipak, najveći domet je imalo udruženje nastalo u Nemačkoj. Naime, u Minhenu je 27. i 28. decembra 1963. održana skupština Liberalnog Demokratskog Saveza Bošnjaka Muslimana. Za predsednika Glavnog odbora je izabran Adil Zulfikarpašić, tada novinar iz Švajcarske, dok je za zamenika predsednika i prvog potpredsednika izabran Omer Zuhrić, književnik iz Nemačke. U Statutu organizacije je pisalo da su njene osnove: demokratija i liberalizam i da Savez u potpunosti prihvata oksfordski Liberalni manifest iz 1947. godine, kao i Statut Liberalne svetske unije. Liberalni Demokratski Savez (LDS) je bio i član Liberalne svetske unije, a blisko je saradivao i sa Evropskim federalističkim pokretom i drugim evropskim demokratskim organizacijama. Cilj LDS je u Statutu definisan: produbljivanje „demokratske i liberalne ideje“, kao i čuvanje „pozitivne tradicije“ muslimana u Bosni i Hercegovini, sa akcentom na razvijanje „dobrih komšijskih odnosa sa pripadnicima drugih narodnosti i vjera“. Kao ciljevi su navedene i težnje da muslimani narod Bosne i Hercegovine bude u političkom smislu reprezentativno predstavljen i da mu se omogući život u „posebnoj jedinici, gdje će biti najbolje zaštićena njegova prava“. LDS će se zalagati i za kulturni, ekonomski i socijalni razvoj muslimanskog stanovništva u BiH. Član Saveza je mogao biti „svaki Bošnjak musliman“ koji je plaćao članarinu i prihvatao delatnost i vrednosti organizacije.²⁹ U Rezoluciji LDS je stajalo i da članovi stoje na stanovištu celovite Bosne i Hercegovine kao „nedeljive povijesne, političke cjeline“. LDS je odbacivao „svaki ekskluzivni nacionalizam u svim njegovim oblicima kao liberali, demokrate, a prije svega kao muslimani“. LDS je pledirao za saradnju sa svim „demokratskim i liberalnim snagama naroda na našem području“. Pozvali su i na uspostavljanje saradnje i veze sa svim „liberalnim snagama u slobodnom svijetu“.³⁰

U pismu koje je uputio članovima Saveza u Švedskoj koji su konstituisali prvi Zemaljski odbor LDS, Adil Zulfikarpašić je konstatovao da se „pitanje naše egzistencije i našeg života više ne postavlja“. A kao ključne ciljeve Saveza je odredio: izgradnju organizacione strukture,

²⁸ Isto.

²⁹ BI, JPE – 1/Ia, Jugoslavija, emigracija, Muslimani, 1/Ia – 8, Liberalni Demokratski Savez Bošnjaka Muslimana.

³⁰ *Bosanski pogledi. Nezavisni list muslimana Bosne i Hercegovine u iseljeništvu 1960-1967*, str. 367.

osnivanje novina, osnivanje socijalne službe, kulturnih društava i štamparije. U pismu, Zulfikarpašić je polagao nadu u delatnost svakog pojedinca i njegove mogućnosti, u skladu sa principima liberalne ideologije. Članove LDS u Švedskoj, on je upozorio da izbegavaju kontakte i posebno sukobe sa „ustašama, četnicima i komunistima, jer su svi oni zakleti dušmani muslimana i Bosne kao i demokracije“. Posavetovao je članstvo i da prilikom izbora ne obraćaju pažnju samo na stepen obrazovanja ili materijalni status, već „prije svega na karakter i političku svijest“. Ponovio je svojim švedskim saradnicima da je prvenstveni zadatak Saveza „slobodna Bosna i Hercegovina i prosperitet muslimana u njoj. Naši metodi su demokratski. Mi želimo saradivati sa svima koji nam ova prava priznaju i svakom pojedincu i narodu priznamo pravo da on sam o svojoj sudbini odluči. Mi to tražimo i za sebe.“³¹

Jedan od pokušaja krovnih organizacija jugoslovenskih muslimana u emigraciji bio je Savez Bošnjaka, čija je osnovna ideja bila da okupi sve pripadnike ovog naroda koji su do tada egzistirali „pod imenom neopredeljenih, Muslimana, Jugoslovena“. Cilj je bilo priznavanje bošnjačke nacionalnosti u Jugoslaviji i „prihvatanje iste terminologije od strane demokratskih skupina južnoslovenskih naroda u inozemstvu“. Savez je kao agendu imao „demokratizaciju Jugoslavije evolutivnim putem“, kao preduslov za pacifikaciju regiona, ali i „kasniji plebiscit po postojećim republikama unutar današnjih granica“ koji će odlučiti da li i koji delovi federacije žele da ostanu u njoj. Posebno je naglašeno da o daljem opstanku Jugoslavije odlučuju republike, a ne opštine ili neke manje lokalne zajednice. Savez Bošnjaka je napravio u Londonu sporazum sa Savezom oslobođenje, kao predstavnikom „najboljih srpskih slobodarskih tradicija“, kako se navodi, uz očekivanje da će se slični sporazumi postići i sa predstavnicima liberalne hrvatske i slovenačke zajednice.³² U pregovorima liberalno-demokratskih i iseljeničkih opcija, Bosna i Hercegovina nije viđena kao „kamen spoticanja“, već kao spona unutar Jugoslavije, a pre svega, između Srbije i Hrvatske. Iako je bio iseljenička, emigrantska organizacija, Savez Bošnjaka je želeo da akcenat u radu stavi na, kako su pisali, „domovinske snage“ i što više poveže emigraciju sa intelektualnim i drugim strujanjima u Bosni i Hercegovini.³³

³¹ Isto.

³² Mijat Lakićević, *Desimir Tošić. Između ekstrema*, str. 615.

³³ BI, JPE – 1/Ia, Jugoslavija, emigracija, Muslimani, 1/Ia – 16, Savez Bošnjaka.

4. Adil Zulfikarpašić i orijentacija *Bosanskih pogleda*: Mogućnosti saradnje sa emigrantskim organizacijama nakon odbacivanja „totalitarnih“ ideologija

Odnos prema srpskom i hrvatskom nacionalizmu u emigraciji i komunistima u Jugoslaviji, dvema varijantama, kako je smatrao, totalitarnih orijentacija, Adil Zulfikarpašić je držao ključnim. Drugi uslov za saradnju je bio odnos prema Bosni i Hercegovini, njenom subjektivitetu i posebnosti bošnjačkog identiteta. U pismu Bećiru Tanoviću, Zulfikarpašić je u oktobru 1963. pisao da se njegovo nacionalno opredeljenje nije izmenilo u odnosu na ranije: „Ja sam uvijek od moje mladosti stajao na liniji Bošnjaštva i Slobodne Bosne. Ja sam nacionalno opredeljenje na srpsku ili hrvatsku stranu gledao kao na političko i kulturno opredeljenje koje se ne može uporediti sa narodnim i koje je njemu uvijek podređeno.“ Kada su pokrenuti *Bosanski pogledi*, pisao je dalje Zulfikarpašić, „cijela emigracija muslimanska bila je u hrvatskim vodama. Mi smo morali (bar ja) da taktiziramo i da povedemo politiku koja neće pozitivne snage koje su se opredjelile odbaciti nego koje će je privući bošnjaštvu. To je bio moj cilj i *Bosanski pogledi* su bili i ostali jedini koji su to bošnjaštvo stvarno i politički i afirmirali i iznijeli, branili i dokazivali.“ Rezultate svoga rada on je u pismu Tanoviću označavao kao velike jer je „ogromna većina naše emigracije spremna da se na liniji *Bosanskih pogleda* angažira i da je podrži“. Kao dalji uslov diseminacije novog nacionalnog narativa, Zulfikarpašić je navodio stvaranje nacionalno-političke organizacije.³⁴ Tanović je u leto 1963. obavestio Zulfikarpašića da je u SAD napravio ogranak društva „Prijatelja *Bosanskih pogleda*“. Zulfikarpašić mu je odgovorio da su zadaci organizacije da širi osnovne ideje časopisa, održava sastanke na kojima bi se diskutovalo o objavljenom sadržaju lista, da pronalazi nove pretplatnike i donatore *Bosanskih pogleda*. Kao osnovni zadatak, pisao je Zulfikarpašić Tanoviću, bio je rad na izgradnji „sloge muslimana iz BiH“ kao i širenje atmosfere „poverenja i ljubavi“.³⁵

Pošto su principi *Bosanskih pogleda* podrazumevali odbijanje saradnje sa ustaškom i četničkom emigracijom, sa nacionalizmom i fašizmom kao totalitarnim pokretima i orijentacijama,

³⁴ BI, JPE – 1/II C, Jugoslavija, emigracija, Muslimani, Bosanski pogledi, pisma, 20, Društvo „Prijatelji Bosanskih pogleda“.

³⁵ BI, JPE – 1/II C, Jugoslavija, emigracija, Muslimani, Bosanski pogledi, pisma, 20, Društvo „Prijatelji Bosanskih pogleda“. Zulfikarpašić i Tanović su u SAD vodili akciju u UN da se, preko predstavnika muslimanskih zemalja, posebno Pakistana i nekih drugih koje su bile bliske jugoslovenskom vrhu, internacionalizije pitanje bosanskih muslimana i da im bude priznata nacionalnost. BI, JPE – 1/II C, Jugoslavija, emigracija, Muslimani, Bosanski pogledi, pisma, 20, Društvo „Prijatelji Bosanskih pogleda“.

pošto se podrazumevalo odustvo saradnje i sa komunistima u Jugoslaviji, ostajao je uski krug emigracije koja je viđena kao demokratska. Međutim, nije postojala saglasnost oko toga šta je liberalna i zaista demokratska alternativa u emigraciji. Tako je Adil Zulfikarpašić bio izložen pritiscima od svojih saradnika i prijatelja, tokom 1961. da ne bi trebalo da saraduje sa Savezom oslobođenje i Desimirom Tošićem. U pismu jednome od njih, Zulfikarpašić je pisao da saradnja sa ovom grupom nije njegova lična odluka, kao i da saradnja ove dve grupe postoji i u samoj Jugoslaviji. Držanje Tošića i Saveza oslobođenje je „prema nama više nego prijateljsko“, pisao je, napominjući da su članovi ovog udruženja preporučili svojim članovima da se pretplate na *Bosanske poglede*, što je smatrao dokazom o „korektnosti i iskrenosti“.³⁶ U februaru 1961. Zulfikarpašić ide u London u goste kod Desimira Tošića gde bi izvideli mogućnosti saradnje.³⁷

U januaru 1961. Adil Zulfikarpašić je pisao prijateljima da pojava časopisa *Svijest* koja je zagovarala hrvatski identitet muslimana, „neće nas natjerati da jače istupimo kao Hrvati“.³⁸ Posebno se kritički osvrnuo na tekst Vladka Mačeka u časopisu *Svijest* o tome da su bosanski muslimani „jedini u Europi bez nacionalne svijesti“.³⁹ Zulfikarpašić je u pismu naglašavao da cilj muslimanskog organizovanja u emigraciji, koje je on predvodio, nije bilo stvaranje „svemuslimanskog fronta“, nego „okupljanje demokratskih i liberalnih muslimana“, dok su oni drugi „samo balast“, zbog čega je bolje da se oni okupe u neku konkurentsku organizaciju.⁴⁰ U više pisama prijateljima i saradnicima pisao je da napadi ustaške štampe iz emigracije na *Bosanske poglede* ne bi trebalo da brinu. „Mi ćemo ići našom linijom bez oklijevanja i straha i tu ćemo iznijeti neke istine i objasniti neke događaje pa kako god to ustaše ili četnici shvatili i bunili se.“⁴¹

U jednom od pisama iz januara 1961. Zulfikarpašić je tvrdio da su četnici „svakako najveći neprijatelji muslimana“, jer su oni „zadali najviše zla“ muslimanskom stanovništvu u Jugoslaviji, pre svega u Bosni i Hercegovini i u Sandžaku. Ipak, tokom Drugog svetskog rata, smatrao je, Srbi

³⁶ BI, JPE – 1/II C, Jugoslavija, emigracija, Muslimani, Bosanski pogledi, pisma 19, B.

³⁷ BI, JPE – 1/II C, Jugoslavija, emigracija, Muslimani, Bosanski pogledi, pisma 19, F, G.

³⁸ Mačekov tekst iz prvog broja *Svijesti* o bosanskim muslimanima kao „jedinima u Evropi bez nacionalne svijesti“, Zulfikarpašić je, u pismu Husein-begu, tumačio kao „tešku uvredu“, jer se tako „ne može govoriti sinovima Huseina Gradaševića i Smail age Čengića“, pitajući se, može li se to reći „poslije Bašagića, Čauševića“. On je apostrofirao veliko nezadovoljstvo različitih slojeva muslimana i u zemlji i emigraciji, smatrajući da ih je Maček označio kao „divljake“ bez identiteta. On je u pismu iznio procenu da je 99% muslimanske inteligencije na strani *Bosanskih pogleda*. BI, JPE – 1/II C, Jugoslavija, emigracija, Muslimani, Bosanski pogledi, pisma 19, F, G.

³⁹ List *Svijest* je finansirala i izdavala HSS u emigraciji i bio je namenjen „Hrvatima muslimanima“, odnosno, služio je političkom projektu kroatizacije bosanskohercegovačkih muslimana.

⁴⁰ BI, JPE – 1/II C, Jugoslavija, emigracija, Muslimani, Bosanski pogledi, pisma 19, F, G.

⁴¹ Isto.

su prvi i najmasovnije stradali, a „njihov strah pretvorio se u mržnju i mjesto ustaša stradali smo mi, naš nedužni narod“, misleći na Bošnjake. Zbog toga iskustva i života u budućnosti, on je pisao da je za Bošnjake pitanje opstanka „miran i korektan odnos muslimana i Srba“. Zbog tog cilja je potrebno da „svuda među njima tražimo prijatelje i da s njima održavamo veze“. Bošnjaci bi morali, smatrao je Zulfikarpašić „pokazati izvjesno razumijevanje za njih (Srbe – prim. aut.) i nastojati izolovati koljače od naroda. Mnogi Srbi žele to i nastoje sami da osude četničke zločine. Mi to moramo podržavati jer mnogo opasniji od katolika i mnogo brojniji i ratoborniji su Srbi. Sukob s njima bi za nas bio katastrofalan“, pisao je Zulfikarpašić u korespondenciji tokom 1961. godine.⁴² Objašnjavajući motive za nastanak časopisa, on je obrazlagao da su *Bosanski pogledi* i pokrenuti da bi se suzbio narativ o „ustaštvu muslimana“, jer „nema ubitačnije i tragičnije stvari nego da nas se prikaže ustašama i ustaškim simpatizerima, pa da nas se onda na taj način izliferuje pod četničku kamu“. Pokušaje ustaške emigracije da muslimane pridobiju za sebe, Zulfikarpašić je ocjenjivao kao nepoštene i „surovo primitivističke“. Totalitarnu ustašku ideologiju i njene zagovornike je ocjenjivao kao „dušmane svih humanih riješenja“ i „opasne bandite“.⁴³ U pismima prijateljima, neretko je navodio da su *Bosanski pogledi* „poveli jedan umjeren kurs u listu da bi okupili što veći broj muslimana, jer muslimani odbijaju ekstremističku politiku i srpskog, a bogami i hrvatskog, dakle, našeg nacionalizma. Naš narod ne pada na nacionalističke fraze. I mi fraze i nacionalističke parole odbijamo.“⁴⁴

U jednom od pisama, Adil Zulfikarpašić je 1961. tvrdio da „i ustaše i četnici prave velike smetnje“ *Bosanskim pogledima* i propagiraju protiv časopisa.⁴⁵ S druge strane, na primedbe da su monopolizovali glas muslimana iz BiH, on je kao glavni urednik *Bosanskih pogleda* odgovarao u skladu sa svetonazorima liberalne ideologije toga vremena: „Nama nije ni na kraj pameti da mi mislimo da smo jedini bosanski glas i pogledi, ali smo jedan od pogleda i glasova. Mi smo glas muslimana i to onih koji žele bratski i komšijski odnos sa svima i koji ljude dijele jedino po poštenju i političkim uvjerenjima, ali ni onda ih ne uvrštavaju u dušmane i neprijatelje... Na Srbe, Hrvate i tako dalje mi gledamo kao na našu braću rođenu. Mi znamo da među nama ima razlike i razlika ali to nije radi različitih priroda i mentaliteta, nego radi različitog odgoja vjere i djelovanja različitih propagandnih i kulturnih elemenata. Ali mi nismo list pokrenuli da te razlike istražujemo

⁴² BI, JPE – 1/II C, Jugoslavija, emigracija, Muslimani, Bosanski pogledi, pisma 19, K, L.

⁴³ Isto.

⁴⁴ BI, JPE – 1/II C, Jugoslavija, emigracija, Muslimani, Bosanski pogledi, pisma 19, P, R.

⁴⁵ Isto.

i na njima gradimo, nego da tražimo zajedničke naše osobine. Zato smo mi i uzeli najširu platformu: demokraciju, humanizam i toleranciju i otvoreno rekli i napisali da su muslimani koji su za diktaturu naši protivnici, a Srbi i drugi koji su za ova načela, naši saveznici.“ (podv. A.Z.) Tako je još jednom do izražaja došao antitotalitarni narativ i težnja za integracijom Jugoslavije na novim osnovama, zbog čega je pozivao i Srbe i Hrvate da oforme slične platforme na kojima bi bilo moguće graditi novo jedinstvo i antitotalitarno i demokratsko jugoslovensko zajedništvo.⁴⁶

U tom je kontekstu, na primedbu Desimira Tošića iz 1961. da se *Bosanski pogledi* moraju izjasniti za Jugoslaviju, Zulfikarpašić odgovarao da je besmilena, jer „to se vidi iz svakog slova koje pišemo“, ali to će se i „formalno reći“. Iako je u redakciji bilo i otvorenih protivnika Jugoslavije, cilj časopisa i njegovog glavnog urednika je bio da poveže „demokratske elemente bez razlike da li su za ili protiv Jugoslavije“, a nakon toga bi evolutivno trebalo sve njih privesti tome da uvide da je jugoslovenski okvir najbolji i da je on „normalan izlaz“ za sve narode, pa i bosanskohercegovačke muslimane. Zbog toga je bilo važno da se povezuju demokratski Srbi sa Bošnjacima, kako bi se videlo, pisao je Tošiću, da od Srba ne pretili opasnost, kako su sugerisali stavovi ekstremnih, pročetničkih delova emigracije. U svim pismima je insistirao, pa i ovoga puta, da *Bosanski pogledi* okupljaju „uglavnom muslimansku demokratsku i liberalnu inteligenciju“, bez namere da „sakupimo sve muslimane, nego samo demokrate“, jer je „tolerancija i saradnja s drugim demokratskim grupama kod nas jedan od osnovnih ciljeva“.⁴⁷

Slično je Adil Zulfikarpašić pisao i u pismu Tošićevom bliskom saradniku u Londonu, Božidaru Vlaiću, da će se afirmaciji Jugoslavije kao višenacionalne zajednice najbolje prići „rušenjem zabluda“ koje su se nagomilale, potom i povezivanjem sa „demokratskim predstavnicima drugih naroda i vjersko-nacionalnih grupa“. Ove principe je smatrao važnijim od verbalnog zagovaranja Jugoslavije. I ovom prilikom je ponovio da *Bosanski pogledi* zastupaju antitotalitarne ideje „demokratije, tolerancije i humanizma“, jačajući time „duh povjerenja“ i kreirajući uslove za „ljudska rješenja naših nacionalnih problema“. Ono što ga je brinulo bio je stav da svaka inicijativa koja se pojavi mimo srpskih ili hrvatskih krugova i koja odbija da se potčini jednom od ova dva gravitaciona centra u startu biva stigmatizovana, omalovažena i time joj se odriče bilo kakav značaj i uloga. Bez kompleksa i smatrajući se ravnopravnim sa srpskim i hrvatskim političkim emigrantima je poručivao da je za „liberalne i demokratske elemente“ fatalno

⁴⁶ Isto.

⁴⁷ BI, JPE – 1/II C, Jugoslavija, emigracija, Muslimani, Bosanski pogledi, pisma 19, V, Z.

identifikovanje sa ekstremistima i autoritarnim nacionalistima koji su širili mržnju.⁴⁸ U tom je kontekstu pisao da i u budućnosti želi samo „s demokratskim ljudima“ svih jugoslovenskih naroda da se bori „za jednu sretniju i bolju Jugoslaviju“. Zbog toga i *Bosanski pogledi*, čiji je bio glavni urednik, veruju da braneći interese bosanskohercegovački muslimana, ne moraju doći u sukob sa interesima Srba i Hrvata: „Braniti svoje, a poštovati tuđe“, bila je retka praksa u emigraciji, jer „mnogi misle da najbolje služe srpstvu ako napadaju hrvatstvo i obratno“, pisao je u korespondenciji Zulfikarpašić.⁴⁹

5. Tekstovi u *Bosanskim pogledima*: Javno formulisanje liberalno-demokratske orijentacije

Svoje liberalne stavove i antitotalitarnu političku doktrinu, koje je navodio u prepisci sa prijateljima i saradnicima, Adil Zulfikarpašić je javno formulisao, propagirao i za njih pridobijao ljude preko časopisa *Bosanski pogledi*. U jednom od prvih uvodnika u *Bosanskim pogledima* i to u prvoj rečenici, on je naglasio da list „nema ambiciju govoriti u ime naroda, niti će se osobe koje list uređuju i vode predstavljati vođama i predstavnicima bilo naroda u Bosni ili emigraciji“.⁵⁰ Time je već naglšan liberalni i individualistički pristup i časopisa i njegovog utemeljitelja i glavnog urednika. U uvodniku desetih *Bosanskih pogleda*, Zulfikarpašić je apelovao da se Bosna i Hercegovina i Jugoslavija ne smeju „balkanizirati“, okrećući „točak historije unazad i šireći nacionalnu i vjersku mržnju“. Zbog toga je kao političke protivnike svoje i časopisa određivao sve one koji su „neprijatelji slobode, ugnjetači i totalitarci, nezavisno da li su naši istovjernici i sunarodnjaci, isto kao što su nam saveznici svi oni koji su za humane odnose. Mi zato ne gajimo nadu da će se u naše redove uključiti totalitarci raznih pravaca. Mi računamo i pozivamo jedino one koji stoje na principima slobode i demokratije.“⁵¹

Sledeći njegove stavove, ključni politički antonimi za Zulfikarpašića su bili: totalitarac – demokrata; šovinista – liberal; komunista – konzervativac. Zbog toga je pisao da nema „posebne muslimanske demokracije“, već samo demokratije „za sve i svakoga“, pošto se ne mogu rešiti problematična pitanja muslimana, a da se ne reše i nacionalna pitanja svih drugih koji sa njima

⁴⁸ Isto.

⁴⁹ BI, JPE – 1/II C, Jugoslavija, emigracija, Muslimani, *Bosanski pogledi*, pisma 19, V, Z.

⁵⁰ *Bosanski pogledi. Nezavisni list muslimana Bosne i Hercegovine u iseljeništvu 1960-1967*, London, 1984, str. 34.

⁵¹ Isto, str. 36.

žive u Bosni i Hercegovini i Jugoslaviji. Pisao je da je mesto muslimana „sa svima koji se za demokraciju zalažu“.⁵² U brojnim napisima, Adil Zulfikarpašić je pozivao muslimane u Bosni i Hercegovini i Jugoslaviji da se mora saradivati sa svima u Jugoslaviji, a posebno sa najbližim narodima, Srbima i Hrvatima. Ipak, ta saradnja nije mogla biti bezuslovna i iz nje su morali biti isključeni „ekstremni i totalitarni elementi“ koji su se pokazali kao „rušitelji demokracije i sloge“. Posebno je naglašavao da su najgori totalitarni subjekti bili četnički i ustaški zločinci koji „i dalje šire duh mržnje i nasilja“. Jedino na šta se moglo pristati je saradnja sa „svim demokratskim snagama“, ali na ravnopravnoj osnovi sa Srbijom i Hrvatskom i uz uvažavanje integriteta Bosne i Hercegovine. Cilj demokratskih snaga u Jugoslaviji i emigraciji, pisao je u uvodniku 1964. godine, mora biti garancija da Bosna i Hercegovina kao nedeljiva država nikada više „ne postane žarište nacionalističkih i vjerskih obračuna“.⁵³

Kada je reč o političkom delovanju u zemlji, Adil Zulfikarpašić je polazio od toga da je posleratni „teror“ unišio muslimane kao politički faktor, a svaka „demokratska akcija u komunističkoj diktaturi“ bila je ilegalna. „Gde nema slobodne štampe, slobode zbora i dogovora, gdje nema dakle osnovnih sloboda, a ima slobodne misli i ljudi koji žele da djeluju u tome duhu, oni se moraju sakriti u ilegalne i teror i policiji nepoznate grupe i organizacije.“ Jugoslovenski komunisti su, smatrao je, težili za „totalnom kontrolom“, zbog čega ih je uvrstio u totalitarne pokrete.⁵⁴ Adil Zulfikarpašić je u *Bosanskim pogledima* oštro kritikovao dvodecenijsku politiku negiranja bošnjačke nacije od strane komunističkih vlasti u Jugoslaviji i pritiske na muslimane da se izjasne kao Srbi ili Hrvati. Zapažao je i kako su se srpski i hrvatski nacionalistički ekstremisti i predstavnici ustaških i četničkih organizacija u emigraciji na tom pitanju vrlo lako našli na istim pozicijama sa predstavnicima komunističkog establišmenta. On je isticao da se jedna nacija i postojeći identitet ne mogu ni stvoriti ni uništiti partijskim odlukama, kongresima i rezolucijama, poručujući da se pitanje bošnjačkog nacionalnog identiteta tiče samo muslimanskog stanovništva u Bosni i Hercegovini i Jugoslaviji. Pošto je bilo jasno da se predstavnici „totalitarnih ideologija“ u zemlji i emigraciji slažu oko negiranja bošnjačkog identiteta, on je smatrao da se od srpskih i hrvatskih demokrata očekuje da razumeju sve kontroverze nerešenog bošnjačkog identitetskog pitanja i pruže otpor pritiscima kako bi se on negirao. Pitanje demokratskog opredeljenja se moralo

⁵² Isto, str. 40-43.

⁵³ Isto, str. 56-59.

⁵⁴ Isto, str. 59-61.

proveriti u i odnosu prema potrebama da se i muslimasko stanovništvo, kao i svi ostali, nacionalno i identitetski slobodno izjasni. Time je postavio jednu od teza da je razlikovanje demokrata od totalitaraca bilo i na pitanju slobodnog izjašnjenja muslimana kao Bošnjaka i prava na priznavanje bošnjačke nacije i negovanje njenog identiteta.⁵⁵

6. Zaključak

Liberalni poredak kao pobednik u Hladnom ratu postavio je uske okvire za tumačenje nedavne evropske prošlosti. Antikomunizam kao legitimacijska osnova u svoje je središte stavio antitotalitarni narativ koji ima za cilj izjednačavanje i odbacivanje „totalitarnih sistema“ u koje su, bez nijansiranja, svrstani i fašizam i socijalizam.⁵⁶ Navedena nivelacija imala je političku svrhu u legitimizaciji antikomunizma kao središnje tačke u novoj posthladnoratovskoj političkoj konstelaciji i kulturi sećanja. Međutim, Jugoslavija, koja u vreme nastanka antitotalitarnih teorija nije svrstavana u totalitarne sisteme, u savremenosti se označava kao integralni deo sovjetskog „gulag arhipelaga“. Adil Zulfikarpašić i liberalni krug, pretežno, muslimanske emigracije okupljene oko časopisa *Bosanski pogledi*, među prvima je Jugoslaviju i njen poredak označio u ključu hladnoratovskog liberalizma, kao totalitarni sistem. Njihova politička pozicija liberalno-demokratskog centra odbacivala je saradnju i sa jugoslovenskim vlastima u zemlji, ali i sa nacionalističkim krugovima u emigraciji, jednako ih ocenjujući kao totalitarne, antiliberalne i demokratski deficitarne. Poznajući prirodu, metode delovanja i violentni karakter domicilnih nacionalizama u Jugoslaviji, iskazanih u toku Drugog svetskog rata pod okriljem različitih okupacionih režima, Adil Zulfikarpašić je prvi, uz fašizam i komunizam i jugoslovenske, u prvom redu srpske i hrvatske, nacionaliste svrstao u pripadnike totalitarnih ideologija.⁵⁷ Dok su na političkom Zapadu nacionalisti u Jugoslaviji, ali i čitavoj Istočnoj Evropi, još uvek uzimani kao poželjni saveznici u borbi protiv komunističkog poretka, liberalna muslimanska emigracija oko *Bosanskih pogleda* je nacionalističke političke strukture u emigraciji i ideološku osnovu na kojoj su delovali označila kao duboko nedemokratske i totalitarne. Zulfikarpašić je gradeći emigrantske

⁵⁵ *Bosanski pogledi. Nezavisni list muslimana Bosne i Hercegovine u iseljeništvu 1960-1967*, str. 65-69.

⁵⁶ Milivoj Bešlin, „‘Discovering’ Yugoslavia in Post-socialism: The Intrinsic and Extrinsic Limits to Researching an Unusual Historical Creation“, str. 133–154.

⁵⁷ Slično Adilu Zulfikarpašiću u emigraciji, Marko Nikezić je u Jugoslaviji tvrdio, kao predsednik CK SK Srbije, da jedna politika može biti demokratska ili nacionalistička. Vid. Milivoj Bešlin, *Ideja moderne Srbije u socijalističkoj Jugoslaviji*, knjiga 1, Novi Sad – Beograd, 2022.

organizacije bosanskohercegovačkih muslimana, tragaio za sličnim liberalno-centrističkim i demokratskim strukturama među političkim emigrantima drugih jugoslovenskih naroda u borbi za demokratizaciju Jugoslavije, tražeći ravnopravno mesto za Bosnu i Hercegovinu i prihvatanje realnosti o posebnosti bošnjačkog (muslimanskog) nacionalnog identiteta.

Rezime: Rad polazi od teorija o totalitarizmu i njihovih (post)hladnoratovskih funkcionalizacija. Izjednačavanje fašizma i socijalizma imalo je političku svrhu u legitimizaciji antikomunizma. Problem sa naknadnom totalitarizacijom jugoslovenskog poretka je u tome što nikada nije postignut konsenzus u nauci i teoriji. U radu se akcent stavlja na temeljne ideološke odrednice Adila Zulfikarpašića i liberalnog kruga, pretežno, muslimanske emigracije, okupljene oko časopisa *Bosanski pogledi*. Njihova politička pozicija liberalno-demokratskog centra odbacivala je saradnju i sa jugoslovenskim vlastima u zemlji, ali i sa nacionalističkim krugovima u emigraciji, jednako ih ocenjujući kao totalitarne, antiliberalne i demokratski deficitarne. Poznajući prirodu, metode delovanja i violentni karakter domicilnih nacionalizama u Jugoslaviji, iskazanih u toku Drugog svetskog rata pod okriljem različitih okupacionih režima, Adil Zulfikarpašić je prvi, uz fašizam i komunizam i jugoslovenske, u prvom redu srpske i hrvatske, nacionaliste svrstao u pripadnike totalitarnih ideologija. Dok su na Zapadu nacionalisti u Jugoslaviji, ali i čitavoj Istočnoj Evropi, još uvek uzimani kao poželjni saveznici u borbi protiv komunističkog poretka, liberalna muslimanska emigracija oko *Bosanskih pogleda* je nacionalističke političke strukture u emigraciji i ideološku osnovu na kojoj su delovali označila kao duboko nedemokratske i totalitarne. Zulfikarpašić je gradeći emigrantske organizacije bosanskohercegovačkih muslimana, tragao za sličnim liberalnim i demokratskim strukturama među političkim emigrantima drugih jugoslovenskih naroda u borbi za demokratizaciju Jugoslavije, tražeći ravnopravno mesto za Bosnu i Hercegovinu i prihvatanje realnosti o posebnosti bošnjačkog nacionalnog identiteta.